

The social circumstances of Gilan's lower classes during the Constitutional era

Abbas Panahi¹

Abstract

From a social perspective, Gilan did not differ from other Iranian provinces. Despite its extensive geographical connections, Gilan, as part of the Qajar domain, suffered from the flawed bureaucratic system and the inefficiency of its administrative structure. Before the Constitutional Revolution, in the absence of codified law and under the absolute will of the despotic monarchy, local governors and khans acted much like the Qajar monarchs themselves, imposing various inhumane feudal customs on the people under their rule. The clergy also generally aligned themselves with the landowners and the upper classes of society. The economic fertility of Gilan made it a land where wealth was generated throughout the region. This situation, in addition to provoking the greed of Qajar rulers, local governors, and their agents, also led to encroachments by Russians and by merchants under their protection – mostly Armenians, Georgians, and Greeks – on the province's economic resources. Nevertheless, with the onset of the Constitutional Revolution in Iran, Gilan's peasants and lower classes came to see constitutionalism as a system in which parliamentary rule and law were their only refuge against landlords and local rulers, protecting their lives and property from abuse. Thus, in petitions and surviving documents from the Constitutional era, Gilan's peasants and lower rural classes sought to claim their rights by appealing to the Constitution and the Parliament. In some cases, when their grievances were ignored, they resorted to acts of violence. The main question of this study is therefore as follows: "What goals did the people of Gilan pursue in their petitions submitted to the journals and, in particular, to the Parliament?" This article, using a historical method based on a descriptive-analytical approach and drawing on historical documents, seeks to examine this question. The research findings show that constitutionalism and its pillars played a pivotal role in the social movements of the Gilani lower classes against the upper classes of society. Relying on law, democracy, the parliamentary system, and the support of local associations, the lower classes attempted to raise their economic and social demands and achieve their legal rights.

Keywords: circumstances, Qajar, Gilan, lower classes, Constitutional

1- Associate Professor, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: panahi@guilan.ac.ir
Date received: 08.09.2025, Date of accepted: 24.11.2025

Abstract

The political history of most societies and countries is marked by major political, social, cultural, and economic revolutions. In the modern era, Iran also witnessed the Constitutional Revolution, which for the first time established a parliamentary system in the country. Although the people of Tehran and Tabriz were at the forefront of initiating the Constitutional Movement, Gilan, especially during the events following the Minor Tyranny, also earned an honorable record in defending the ideals of constitutionalism. Due to its significant political, social, and economic position, and the exploitation inherent in the feudal system, Gilan was prepared to rise in rebellion against the Qajar government. At this time, the peasant class of Gilan, despite the region's strong agricultural economy and the hard work of cultivators, received only minimal wages because oppressive economic relations prevailed. Therefore, one of the social groups in Gilan that played an important role in the Constitutional Revolution was the villagers, who sought the abolition of the prevailing economic relations in the region and hoped that the Constitutional Revolution and changes to the landlord-peasant economic system would improve their living conditions. The lower classes of Gilan's society, especially the peasants who had experienced the hardships of the landlord-peasant system, as well as the domination of local rulers and Qajar governors and the presence of Russian subjects, saw the gates of hope open before them with the victory of the Constitutional Revolution and the establishment of the legislative institution (the Majles). Nonetheless, after the parliamentary system was established in Iran, they were unable to achieve the goals they had envisioned, and for several decades after the victory of the Constitutional Revolution, they remained under the rule of the landlord-peasant structure.

However, the beginning of constitutionalism in Iran led Gilan's peasants and lower classes to interpret constitutionalism as making the parliamentary system and the law their only refuge against rulers and landlords, believing these legal institutions would protect their property and lives from the abuses of landlords. Thus, in the petitions and documents surviving from the Constitutional period, Gilan's peasants and cultivators sought to claim their rights by relying on the Constitution and the parliament, and in some cases, when their grievances were not addressed, they resorted to violent actions.

Method

In this article, the author examines the issue using a historical method based on a descriptive-analytical approach and by citing historical documents.

Findings

Although the people of Gilan actively participated in the victory of the Constitutional Revolution, after the initial excitement faded, they concluded that the Majles and the government were focused solely on stabilizing conditions in favor of landowners and landlords. In response, Gilan's cultivators launched widespread rebellions against the dominance of the landlord-peasant system and the laws of Parliament. During these peasant uprisings, Gilan's radical revolutionary figures and local associations, particularly the Abbasi Association, as well as radical newspapers such as Kheyr al-Kalam and Nasim-e Shomal, supported them. In many cases, villagers beat landlords and expelled them from the villages, and some landowners fled their estates to save their lives. As the rebellions

grew and villagers increasingly demanded changes to existing conditions, Parliament, while ordering an end to the uprisings, took small steps to address some of the villagers' demands. However, the power of conservatives in the Majles and the government led the parliament and the state to effectively endorse the landlord-peasant system; in addition to suppressing the uprisings, they deprived villagers of the right to protest against landowners.

The fundamental question of this research is: "What goals were the people of Gilan pursuing in their petitions to the press and Parliament?" This study examines this issue using the historical method, based on a descriptive-analytical approach and relying on historical documents.

Conclusion

Considering Parliament representatives' responses to the petitions of Gilan's cultivators, it appears that some felt an internal and emotional inclination to reduce pressures on the peasants. However, given the structure of the constitutional government, the scope of authority defined by the Constitution, and the composition of Parliament at that time, they lacked the capacity to overturn the existing order. The constitutional government of that period was not a radical revolutionary movement and could not suddenly enact fundamental changes in Iran's landholding and social systems. As a result, the passivity of Parliament and the constitutional government regarding the condition of the villagers created a rift between the government and the people. Moreover, the villagers who had placed their hopes in Parliament became disappointed and disillusioned. The discouraging approaches of Parliament and the constitutional government toward the villagers caused the atmosphere of dissatisfaction and despair among Gilan's cultivators to persist. With the emergence of new sparks in the Jungle Movement, some peasants joined this social movement. Overall, the deep social dissatisfaction of Gilan's villagers with the landlord-peasant system continued until the Land Reforms and became the primary factor behind many of the villagers' protests against the government.

Bibliography

- Ādamiyat, fereyd n, fekr-e demokrāsī-khihī dar nahzat-e mashrūṭe-ye Ir n, Tehran, entešārāt farzān rōz, 1368. [In Persian.]
- Āfārī, zhānat, enqelāb-e mashr e-ye Ir n, translate by rez rez ' , Tehran, nashr-e bist n, 1379. [In Persian.]
- fsh riy n, n der, neg h beī Gīlīnīdar dowre-ye āQāṣr, Rasht, farhang-e Ily , 1396. [In Persian.]
- Pan h , abb s, asn d va ar eh -ye dowrehā-ye dovvom t panjom-e mardom-e G l n be a jles-e Shor -ye ell , Tehran, ente r āt Majles-e Shorā-ye Isl m , 1398. [In Persian.]
- Taq zāde, asan, az Parv z tČČČang, Tehran, nashr-e or g h , 1349. [In Persian.]
- R b no, H. ., a shr e-ye G l n, edited by mo am mad roshan, Rasht, ente r t āt , 1368. [In Persian.]
- īm , nāser, t r kh-e tahavvol t-e ejtem va eqtes d -ye Gīlān, Rasht, nashr-e Gīlk n, 1381. [In Persian.]
- Fakhrā'ī, ebrīhīm, Gīl n dar jonbesh-e mashrūtiyyat, Tehran, entešārāt va āmūzesh-e enqelāb-e eslāmī, 1371. [In Persian.]

- ūūmanī, ‘abolfatt , tārk-e Gīl n, edited by manūchehr sotūda, Tehran, bonyād-e farhang-e Ir n, 1349. [In Persian.]
- ūūmanī, ‘abd-al-Fatt , tārk-e Gīl n be-hamārāh-e havādeth-e mashrūtiyyat, edited by aḥmad tadīn, Tehran, entešārāt FFōūghī, 1353. [In Persian.]
- āā hijī, Alī b. Šams-al-D n, tārk-e kīnī (havādeth-e chehel sāle-ye Gīl n 880–920 H.Q.), edited by manūchehr sotūda, Tehran, bonyād-e farhang-e Ir n, 1352. [In Persian.]
- Mar‘ašī, m r tim r , t r k-e kh nd n-e ar ashiy n, edited by manūchehr sotūde, Tehran, entešārāt etel ‘ ‘āt, 1364. [In Persian].

اوضاع اجتماعی مردم فرودست گیلانی عصر مشروطه^۱

عباس پناهی^۲

چکیده

گیلان از نظر ساختار اجتماعی تفاوتی چندانی با سایر شهرستان‌های ایران نداشت. با وجود مناسبات گسترده جغرافیای این سرزمین، گیلان به‌عنوان بخشی از قلمرو حکومت قاجاری، قربانی سیستم و ساختار معیوب بوروکراسی و اداری ناکارآمد آن بوده است. پیش از مشروطه، به‌علت فقدان قانون و تحمیل اراده حکومت استبداد مطلقه بر ایران، حاکمان و خوانین محلی رفتاری مشابه شاهان قاجار داشتند و انواع رسوم اربابی غیرانسانی را بر مردم تحت حکومت خود اعمال می‌کردند. علما نیز کم و بیش در کنار مالکان و قشر فرادست جامعه قرار داشتند. باروری اقتصادی سرزمین گیلان موجب شده بود تا ثروتی از هر نقطه از این سرزمین تولید شود؛ این موضوع علاوه بر ایجاد انگیزه طمع در بین قاجاریان، حاکمان محلی و مباشران آنان، موجب دست‌اندازی روس‌ها و بازرگانان تحت حمایت آنان که اغلب ارمنی، گرجی و یونانی بودند، بر منابع اقتصادی این سرزمین شده بود. با این حال، آغاز مشروطیت در ایران موجب شد تا دهقانان و فرودستان گیلانی از مشروطیت این‌گونه استنباط کنند که نظام پارلمانی و قانون تنها پناهگاه آنان در برابر حاکمان و اربابان است و این نهادهای قانونی از مال و جان آنان در برابر سوءاستفاده‌های اربابان حمایت می‌کنند. از این رو، در عرایض و اسناد برجای مانده از مشروطیت، دهقانان و رعایای گیلانی تلاش داشتند تا با اتکا به قانون اساسی و پارلمان به احقاق حقوق خود بپردازند و در برخی موارد، با برآورده نشدن اعتراض‌های‌شان، از اقدامات خشونت‌آمیز استفاده می‌کردند. پرسش بنیادین پژوهش حاضر بر این مسأله استوار است که مردم گیلان در شکوایه‌های خود در مطبوعات و به‌ویژه مجلس به دنبال چه اهدافی بودند؟ در مقاله پیش رو تلاش می‌شود تا با روش تاریخی-مبتنی بر رویکرد توصیفی-تحلیلی و با استناد به اسناد تاریخی موضوع یاد شده مورد تحلیل قرار گیرد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که مشروطیت و ارکان آن نقش محوری در جنبش‌های اجتماعی فرودستان گیلانی علیه طبقات فرادست جامعه داشت. فرودستان با اتکا بر قانون، دموکراسی، نظام پارلمانی و حمایت انجمن‌های محلی تلاش داشتند تا درخواست‌های اقتصادی و اجتماعی خود را مطرح و به حقوق قانونی‌شان دست یابند.

واژه‌های کلیدی: گیلان، مشروطیت، مردم، رعایا، مالکان، پارلمان، شکوایه

۱- پناهی، عباس (۱۴۰۴)، اوضاع اجتماعی مردم فرودست گیلانی عصر مشروطه، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، تهران: ص ۲۱-۳۷.

۲- دانشیار گروه تاریخ، پژوهشکده گیلان‌شناسی دانشگاه گیلان، رشت، ایران. پست الکترونیک: apanahi@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳

مقدمه

تاریخ سیاسی اکثر جوامع و کشورها، با انقلاب های مهم سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی همراه است. کشور ایران نیز در دوره معاصر شاهد وقوع انقلاب مشروطه بود که برای نخستین بار به استقرار نظام پارلمانی در ایران منجر گردید. با وجود اینکه مردم شهرهای تهران و تبریز در آغاز جنبش مشروطه پیشتاز بودند، اما گیلان نیز به ویژه در حوادث پس از استبداد صغیر، کارنامه ای افتخارآمیز در دفاع از آرمان های مشروطیت از خود برجای نهاد. گیلان با وجود داشتن موقعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ارزشمند، به دلیل بهره کشی نظام اربابی، آماده برپایی شورش بر حکومت قاجار بود. در این میان، قشر دهقانی گیلان، به رغم این که منطقه از نظر اقتصاد کشاورزی بسیار مستعد بود و رعایا نیز سخت بر روی اراضی کار می کردند، به دلیل حاکم بودن مناسبات اقتصادی ظالمانه، از حداقل دسترنج خود بهره مند بودند. بنابراین یکی از گروه های اجتماعی گیلان که در انقلاب مشروطه نقش مهمی ایفا کردند، روستاییان بودند که خواستار از بین بردن مناسبات اقتصادی حاکم در منطقه بودند و امید داشتند با وقوع انقلاب مشروطه و ایجاد تغییرات در ساختار نظام اقتصادی ارباب - رعیتی، وضعیت زندگی آنان بهبود یابد. اقشار فرودست جامعه گیلان، به خصوص دهقانان که طعم تلخ نظام ارباب - رعیتی و حضور حکمرانان محلی و حاکمانی قاجار و اتباع روسی را چشیده بودند، با پیروزی انقلاب مشروطه و استقرار نهاد قانونگذاری (مجلس)، دروازه های امید به رویشان گشوده شد. با این حال، پس از استقرار نظام پارلمانی در ایران، آنان نتوانستند به اهدافی که در نظر داشتند، دست یابند و همچنان تا چند دهه پس از پیروزی انقلاب مشروطه تحت حاکمیت ساختار ارباب و رعیتی باقی ماندند. در پژوهش پیش رو، نگارنده در پی پاسخ به این پرسش است که روستاییان و مردم گیلان در شکوائیه های خود به مجلس به دنبال چه اهدافی بودند و تا چه میزان توانستند به حقوق خود دست یابند؟ تلاش می شود تا با استفاده از اسناد آرشیوی و عریضه ها و دیگر اسناد مردمی، به پرسش های یاد شده پاسخ داده شود.

تاریخ فرودستان از جمله موضوعات پژوهشی است که کمتر مورد پژوهشگران قرار گرفته است. عدم توجه به تاریخ فرودستان از یک سو نخست به جهت فقر منابع تاریخی و رویکرد اندک مورخان به زندگی اجتماعی مردم و دیگر، عدم توجه حکومت ها به ایفای نقش مردمان عادی نقش در فرایندهای تاریخی بوده است. از دوره صفویه به بعد سیاحان خارجی به زندگی اجتماعی مردم توجه ویژه نشان دادند و همچنین اسناد آرشیوی نیز گویای نقش موثر مردم در فراز و فرودهای تاریخی بوده است. درباره نقش توده مردمی گیلان در تحولات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی از دوره مشروطه به بعد با گسترش روزنامه نگاری و رشد مکاتبات اداری، قضائی، اقتصادی و اجتماعی، شاهد حضور پُررنگ مردم پر رنگ مردم عادی در تحولات اجتماعی هستیم. مهمترین پژوهش در زمینه فرودستان گیلانی، باید به پژوهش سهراب یزدانی، کتاب «روستاییان و انقلاب مشروطیت ایران» اشاره کرد. دکتر یزدانی با توجه و تمرکز به تاریخ توده به نقش مردمان فرودست ایران به ویژه گیلانیان در انقلاب مشروطه اشاره کرده است. عباس پناهی در کتاب «اسناد گیلان در عصر مشروطیت» نیز مکاتبات زیادی درباره فرودستانی گیلانی گردآوری کرده است. همچنین عباس پناهی و رضا علیزاده در مقاله «تحلیل دلایل ناکامی جنبش روستاییان گیلانی در تحولات سیاسی و اجتماعی عصر مشروطه» در فصلنامه تاریخ روستا و روستا نشینی در ایران و اسلام، شماره سوم به نقش روستاییان گیلانی در تحولات عصر مشروطه اشاره داشته اند. نصراله پورمحمدی املشی نیز در مقاله «نگرشی جامعه شناختی به جنبش های روستایی گیلان در عصر مشروطه» در فصلنامه تاریخ شماره هفتم به بررسی نقش روستاییان و تاثیر مشروطیت بر آگاهی اجتماعی آنان اشاره کرده است. در مقاله پیش رو تلاش می شود تا ضمن بررسی نقش فرودستان گیلانی در تحولات تاریخی عصر مشروطیت، تاثیر توده های گیلانی بر فراز و فرودهای مشروطت گیلان را با تکیه بر منابع اسنادی و آرشیوی مورد پژوهش قرار دهد.

۱. اوضاع اجتماعی مردم فرودست گیلان در عصر مشروطه

۱-۱. نظام زمینداری در گیلان

نظام اقتصادی جامعه سنتی گیلان در عصر قاجار، مبتنی بر نظام سنتی ارباب- رعیتی بود. دست به دست شدن قدرت سیاسی توسط خاندان های محلی، عدم تسلط سیاسی قدرت مرکزی بر منطقه، فقدان مالکیت خصوصی، فقدان امنیت اجتماعی و اقتصاد کوچک محلی با رویکرد معیشتی، از مهم ترین ویژگی های جامعه سنتی گیلان به شمار می رفتند. این ویژگی ها، در صورتی که حکومت مرکزی قوی در کشور مستقر نباشد، موجب از هم گسیختگی نظام اقتصادی روستایی خواهد شد (عظیمی دوبخشری، ۱۳۸۱: ۳۹). کشمکش های سیاسی بین خاندان های حکومت گر محلی و اربابان به منظور دستیابی به قدرت سیاسی محلی و منابع اقتصادی منطقه و نیز تغییر پیاپی حکمرانان محلی در گیلان تا عصر شاه عباس اول صفوی که گیلان را ضمیمه دولت صفوی و جزو املاک خاصه کرده بود، به طور پیوسته استمرار داشت. این موضوع یکی از دلایل عدم توسعه سیاسی و اقتصادی گیلان و تداوم حکومت های کوچک محلی در این پهنه بود؛ اما با تصرف گیلان توسط شاه عباس اول صفوی، اقداماتی در جهت تغییر شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی منطقه انجام شد و از این زمان بود که گیلان در مسیر جدید توسعه قرار گرفت.

مناسبات اقتصادی و اجتماعی سنتی در گیلان، مسیری یک طرفه بین اربابان و رعایا ایجاد کرد. رعایا از هرگونه حقوق اقتصادی و اجتماعی محروم بودند و مجبور به انجام انواع بیگاری برای اربابان خود بودند. در تنظیم این روابط، هیچ توجهی به منافع این گروه نمی شد و آنها موظف بودند در زمان های مشخص نسبت به پرداخت بهره مالکانه و مالیات سرانه به اربابان و مالکان اقدام کنند (مرعشی، ۱۳۶۴: ۲۲۷). رعایا به عنوان اصلی ترین عامل تولیدی در اقتصاد معیشتی به شمار می رفتند. با وجود تلاش هایشان بر روی زمین و در نظام زراعتی، بهره آنان از رنج زمین تنها تأمین نیازهای ضروری و اولیه شان بود.

در دوره صفویه، اقدام شاه عباس اول مبنی بر خاصه کردن زمین های زارعتی گیلان، ضربه ای اساسی بر نظام زراعتی و تولیدی این سرزمین، به ویژه در تولید ابریشم، برنج و سایر محصولات اساسی وارد کرد (فومنی، ۱۳۴۸: ۱۷۳). از این پس، ساختار نوینی در زمینه کشاورزی، مالکیت اراضی، مالیات بر اراضی به وجود آمد که موجب بهبود روند کشاورزی شد؛ اقدامی که تا حدودی باعث شکسته شدن ساختار اجتماعی و اقتصادی سنتی و نیز برهم زدن ساختار سیاسی قدرت در گیلان گردید. با این حال، این وضعیت چندان ادامه نیافت، چراکه حوادث دیگری در آینده سبب شد اوضاع گیلان به دوران قبل از عصر شاه عباس اول بازگردد.

حمله افغان ها و سقوط دولت صفوی در زمان شاه سلطان حسین، سبب بر چیده شدن دولت مرکزی در ایران گردید و این مسئله منجر به پاره پاره شدن مجدد گیلان شد. از این پس، دیگر دولت مرکزی در گیلان حضور سیاسی و اداری چندانی نداشت و تنها به دریافت مالیات اکتفا می کرد. در نتیجه، سیستم ارباب - رعیتی در گیلان بیش از گذشته رشد و رواج یافت و ارباب تنها در صورتی که زارع به ازای پرداخت بهره مالکانه، زمین را برای تولید در اختیار زارع قرار می داد، حاضر به واگذاری زمین به او بود (لاهیجی، ۱۳۵۰: ۳۶). با شروع عصر قاجار و به دلیل شکست های سنگینی که حکومت قاجار از روس ها متحمل شد، گیلانیان علاوه بر سلطه اربابان محلی و گماشتگان قاجاری، با بازرگانان و نمایندگان سودجو و زورگو روسی مواجه شدند. این گروه، به پشتوانه کاپیتولاسیون و حمایت دولت تزاری، گیلان را تبدیل به ایالتی روسی کردند و ابایی از هیچ نیروی داخلی ایران نداشتند. در نتیجه، دهقانان و رعایای گیلانی در مقایسه با گذشته و پیش از دوره قاجار، به شرایط بسیار وخیمی دچار شدند. مجموع این شرایط غیرقابل

تحمل موجب شد تا رعایای گیلانی در آستانه انقلاب مشروطه، تحت تأثیر آگاهی‌های اجتماعی که از مسیر قفقاز به این منطقه راه یافته بود، آماده شورش بر اربابان، حکومت قاجاری و نظام سیاسی، اجتماعی و اقتصادی موجود در این منطقه شوند.

۱-۲. کشمکش‌های نظام ارباب - رعیتی در گیلان

از نظر سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، ایران در آستانه انقلاب مشروطه، جامعه‌ای معیشتی بود و اساساً ساختار تولیدی آن مبتنی بر فعالیت‌های اقتصادی در زمینه کشاورزی قرار داشت. در این نظام اقتصادی، زمین هم مظهر قدرت اقتصادی و هم قدرت سیاسی بود. این مسأله موجب شد در پهنه گیلان، زمین بستر کشمکش‌های سیاسی و نظامی بین حکمرانان محلی بر سر مالکیت اراضی وسیع و گسترش و توسعه آن شود. بنابراین در آستانه انقلاب مشروطه، مناقشات زمینداری به یکی از موضوعات اصلی در گیلان تبدیل شده بود و در این مناقشات، اقتصاد کشاورزی سنتی نیز روز به روز رو به افول می‌رفت. طبقه دهقان که تولیدکننده ثروت ملی بود، با فقر و تنگ‌دستی روزگار را سپری می‌کرد و تمامی فشار این نزاع‌ها بر سر زارعان و رعایای گیلانی فرود می‌آمد.

در این زمان، رعایای گیلان بر این گمان بودند که انقلاب مشروطه قابلیت آن را دارد که ساختار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه را دگرگون کند. اگر نتواند این مناسبات را از بُن براندازد، حداقل می‌تواند مناسبات جدیدی در روابط بین ارباب و رعیت ایجاد کند و در این مناسبات جدید، منافع رعایای گیلانی تأمین شود. جامعه روستایی که مبتنی بر اقتصاد ارضی بود و از ساختار بسته‌ای برخوردار بود، روابط بسیار ضعیف و محدودی با جوامع اطراف خود داشت. حیات سیاسی ملاکین ایجاب می‌کرد که تا آنجا که ممکن است، این ارتباط را در سطح ضعیف و پائینی نگه دارند. بیسواد نگه‌داشتن روستاییان، طایفه‌بندی و اختلافات طایفه‌ای، عدم دسترسی روستاییان به وسایل ارتباط جمعی و عدم تغییر در شیوه و شکل تولیدات کشاورزی، موجب استمرار انزوای روستاییان و در نتیجه پایداری بیشتر قدرت سیاسی و اقتصادی ملاکین در روستاها می‌گردید (تقی‌زاده، ۱۳۴۹: ۲۵۷). اقتصاد پرمفعت سرزمین گیلان در دوره قاجار باعث شده بود تا شاهان و رجال دربار قاجار همواره در صدد تملک و تصاحب بخش‌های با ارزش و حاصلخیز این منطقه برآیند. بنابراین، بر سر مالکیت اراضی، رقیب جدیدی در مقابل اربابان بومی شکل گرفت که عمدتاً به رجال درباری و شاهزادگان قاجاری متصل بودند. از این پس، شاهد نوعی مناقشات جدید ارضی بین اربابان و رجال درباری بر سر مالکیت ارضی بودیم. این مناقشات همواره به نفع درباریان خاتمه می‌یافت و املاک وسیعی به عنوان املاک سلطنتی به رجال درباری واگذار می‌شد. آنان نیز به دلیل بعد مسافت، اداره این زمین‌ها را به خاندان‌های متنفذ محلی می‌سپردند و به تدریج در این دوره، طبقه زمیندار بزرگ در گیلان شکل گرفت. همین طبقه بود که در جریان انقلاب مشروطه، با همدستی عمال حکومتی در صدد سرکوبی و مخالفت با مشروطه‌خواهان برآمدند. این اتحاد نانوشته بین طبقات زمیندار بزرگ گیلانی و نمایندگان و مباشران حکومتی قاجار جهت سرکوب مشروطه‌خواهان شکل گرفت (مهرانی، ۱۳۷۴: ۴۶). با این وجود، عمق نارضایتی در بین رعایای گیلانی به اندازه‌ای ریشه‌دار شده بود که شورش آنان در برابر اربابان و حکومت در عصر مشروطه قابل مهار نبود.

۲. شورش‌های دهقانی در ایران و گیلان

در پی آغاز مشروطیت و تضعیف پایه‌های نظام استبدادی از سال ۱۲۸۵ خورشیدی، جنبش‌های روستاییان در نقاط مختلف کشور برپا گردید. در اراک، روستاییان علیه ستم حاج آقا محسن، زمیندار بزرگ، و در فارس، روستاییان شیراز علیه ستم قوام‌الملک شیرازی شوریدند. همچنین، در گیلان، روستاییان روستای حسن کیاده و در بخش‌هایی از محال ثلاثه تنکابن، علیه فشارهای مالیاتی امیر اسعد، فرزند سپهسالار تنکابنی، قیام کردند (افشاریان، ۱۳۹۶: ۸۷). گسترش جنبش‌های روستایی در این سال به دلیل

تصویب قانونی در مجلس شورای ملی بود که بر اساس آن، قانون «عمل تسعیر و تفاوت عمل» لغو و رأی به بازگشت تیول داده شد. این اقدام نه تنها زمینداری بزرگ را لغو نمی‌کرد، بلکه فشار را از روی دهقانان نیز کاهش نمی‌داد. روستائیان که از مشروطه انتظار داشتند روابط ظالمانه بین ارباب و رعیت را از بن براندازد، به یکباره به این نتیجه رسیدند که قوانین مصوب در مجلس شورای ملی مشروطه هیچ دگرگونی اساسی در مناسبات بین ارباب و رعیت ایجاد نکرده است. تصور رعایا و دهقانان از مشروطه این بود که با کاسته شدن قدرت شاه و عوامل درباری، قدرت عوامل محلی نیز کاهش خواهد یافت و آنان از حقوق اجتماعی و اقتصادی بیشتری برخوردار خواهند شد.

در بررسی دلایل و چگونگی قیام رعایای گیلانی، این پرسش مطرح می‌شود که چه عواملی موجب شد تا روستائیان گیلانی به مقابله با نظام ارباب-رعیتی بپردازند؟ برای ریشه‌یابی پاسخ این پرسش، باید به ماهیت مشروطیت توجه کرد. یکی از مهم‌ترین دستاوردهای مشروطه، ایجاد تفکری ضد ظلم و امید به بهبود شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران بود. این مسأله موجب همگرایی در اقشار مختلف اجتماعی جامعه ایران گردید. جنبش مشروطه، مانند هر جنبش اجتماعی، قشرهای گوناگون از جمله رعایا را به میدان مبارزات سیاسی کشاند. عاملی که سبب شد دهقانان به مبارزات سیاسی مشروطه همراهی کنند، این بود که زمینداران بزرگ اغلب از مخالفان مشروطیت بودند. این مسئله انگیزه مهمی بود که دهقانان را به صف مشروطه‌خواهان بکشانند. جنبش روستائیان به مسائلی همچون مالیات و تحمیلات ارباب بر آنان توجه داشت و آنان انتظار داشتند که انقلاب مشروطه این تحمیلات را برطرف کند. بدین ترتیب، نخستین و ابتدایی‌ترین شکل مبارزات سیاسی و اجتماعی، یعنی انجمن‌های محلی، در روستاها شکل گرفت. خیزش روستائیان خودجوش بود و کینه و نفرتی که از اربابان داشتند، آتش قیام را در اندیشه رعایا شعله‌ور ساخت. بعدها این مبارزات خودجوش در قالب انجمن‌های محلی ساماندهی شد (بشیری، ۱۳۶۲: ۲۷).

درباره قاجار و دولت‌های پس از مشروطه، باید گفت که این دولت‌ها برای حفظ منافع طبقاتی خود، همچنان از نظام زمینداری بزرگ پشتیبانی می‌کردند. حکومتگران خود از بزرگ‌ترین مالکان کشور بودند و انگیزه‌های فردی و اجتماعی برای دفاع از نظام ارباب-رعیتی داشتند. افرادی چون سپهدار تنکابنی و فرمانفرما که در بدنه حاکمیت قرار داشتند، خود از زمینداران بزرگ محسوب می‌شدند. در گیلان، به تحریک ارفع‌السلطنه، ایل‌های شاهسون به روستاهای تالش حمله کردند و دهقانان را سرکوب نمودند. سیاست کلی مجلس شورای ملی حفظ نظام زمینداری بود و این مجلس به شدت مخالف سرپیچی روستائیان بود و پرداخت بهره مالکانه را وظیفه آنان می‌دانست. به‌طوری که از انجمن گیلان خواست که اصول مشروطیت را به دهقانان فهمانده و در سرکوب شورش‌های آنان اقدام فوری انجام دهند. آنها طی تصویب قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی خواستار برچیده شدن انجمن‌های محلی شدند و تشکیل این انجمن‌ها در روستاها را غیرقانونی اعلام کردند (رابینو، ۱۳۶۸: ۲۹).

انجمن ایالتی و ولایتی گیلان در آغاز سعی کرد روابط بین زمیندار و کشاورز را تنظیم کند و طی اعلامیه‌ای خواستار آن شد که رعایا مال‌الاجاره خود را به مالکین پرداخت کنند. حتی مأمورانی به روستاها فرستادند تا رعایا را وادار کنند که بهره مالکانه را به ارباب بپردازند. انتصاب افرادی که دارای پایگاه اجتماعی اربابی بودند و روزگاری خود ملاک محسوب می‌شدند، به حکمرانی مناطق مختلف، نشان‌دهنده سیاست مجلس شورای ملی در حفظ نظام زمینداری بزرگ و حمایت از ملاکین بود. از جمله این حکمرانان می‌توان به حکمرانی سپهدار تنکابنی در گیلان اشاره کرد که وی نیز از پایگاه اجتماعی مالکان برخاسته بود. خبر انتشار حکمرانی سپهدار در گیلان واکنش‌های زیادی را در سراسر گیلان به‌ویژه از سوی آزادی‌خواهان گیلانی به دنبال داشت. بخشی از بازرگانان و مردم رشت با تحصن در تلگراف‌خانه رشت سعی کردند با ارسال تلگرافی به دولت، مخالفت خود را با این انتصاب نشان دهند.

با این حال، شورش‌های دهقانان در بخش‌های روستایی به ویژه در برابر حکومت و حاکمان محلی چشمگیرتر بود. مبارزات رعایای تالش با حکمرانان این منطقه بسیار خونبار و سختگیرانه بود. ارفع السلطنه، حاکم بخش‌هایی از تالش، در پی مخالفت‌های رعایا با وی، به اتهام حمایت آنان از مشروطه‌خواهان، اموال آن‌ها را مصادره کرد. بی‌تفاوتی مشروطه‌خواهان و نمایندگان مجلس سبب شد که مردم بار دیگر خود دست به کار شوند، املاک او را ویران کرده و به سوی اقامتگاهش سرازیر شدند و شورش بزرگی را برپا کردند. او مجبور شد منطقه حکومتی خود را ترک کند (فخرایی، ۱۳۷۱: ۲۱۳). حدود دویست نفر از اهالی اسالم و گرکانرود در حالی که مسلح بودند، به بازار ریختند و قصد داشتند ارفع السلطنه را با تیر هدف قرار دهند و قزاقخانه شهر را خلع سلاح کنند (آفاری، ۱۳۸۵: ۲۲۱). به دنبال انتشار اخبار از تالش، اسالم و کرگانرود، دهقانان لشت‌نشا نیز علیه امین‌الدوله شوریدند و سپس به طرف رشت رفتند و در انجمن شهر بسط نشستند. دهقانان فومن نیز علیه ملاکین و اربابان روستاهای خود دست به شورش زدند، به طوری که حاجی سید رضی، مالک ثروتمند شهر، از ترس تهدید دهقانان به تهران گریخت. بدین ترتیب، در سال ۱۳۲۵ هجری قمری، کشاورزان گیلانی تقریباً تمام اختیارات روستاها را در دست خود گرفتند و از سیطره اربابان و ملاکین خبری نبود. ماموران دولتی و مالکان و مباشران جرات ورود به روستاها را نداشتند و در هر دهی انجمن محلی به منظور کنترل اوضاع و ساماندهی قیام تشکیل شد (رابینو، ۱۳۵۰: ۱۱). گسترش شورش‌های دهقانی در سراسر گیلان سبب شد دولت وزیر اکرم را از حکومت گیلان برکنار کرده و چهره‌ای مستبد و خشن به نام امیر اعظم را به منظور سرکوبی شورش‌ها و ساماندهی اوضاع به حکومت گیلان منصوب کند. شورش‌ها و اعتراض‌های دهقانان در سال ۱۳۲۶ هجری قمری نیز ادامه داشت و روستاهای گیلان همچنان ناآرام بودند. «صدیق‌الرعا»، مالک ثروتمند کسما، به قتل رسید و مالکان فومن از ترس به املاک خود سرکشی نمی‌کردند. کشاورزان اجاره‌دار لنگرود از تحویل پيله ابريشم سهم مالکان خود خودداری کردند و سرپیچی روستاییان لشت‌نشا از حاکم خود، امین‌الدوله، همچنان ادامه داشت. حکومت تهران که از انتصاب یک چهره خشن به حکومت گیلان نتیجه‌ای نگرفته بود، امیر اعظم را برکنار کرده و ظهیرالدوله، که چهره‌ای ملایم و معتدل بود، را به حکومت گیلان منصوب کرد. انجمن ایالتی گیلان، که از سوی تهران مأمور مهار جنبش‌های دهقانی در گیلان شده بود، نتوانست اقدامی مؤثر انجام دهد و سعی کرد رویکرد خود را نسبت به این قبیل جنبش‌ها تغییر دهد. بدین ترتیب، طی اعلامیه‌ای، رسماً بخشودگی مال‌الاجاره جنسی دهقانان و لغو رسم اقامت اجباری دهقانان بر روی زمین ارباب را اعلام کرد (حبل‌المتین، ۱۲۸۴: ۴).

تصویب قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی در مجلس شورای ملی، محدوده اختیارات انجمن‌ها را تنگ‌تر کرده و رعایا را به پرداخت مال‌الاجاره و بهره مالکانه وادار می‌کرد. این قانون تأکید داشت که اگر رعایا به مالکان بدهکارند، باید در ازای بدهی خود، پيله ابريشم خود را به مالک بدهند (رابینو، ۱۳۶۸: ۳۱). اتخاذ چنین سیاست‌هایی بیانگر اهتمام مجلس و هیئت حاکمه به حفظ منافع ملاکین و ادامه مناسبات گذشته میان ارباب و رعیت بود. بنابراین، رعایا به این نتیجه رسیدند که حکومت مشروطه نه تنها هیچ تصمیمی در جهت براندازی ساختار سیاسی و اقتصادی ارباب-رعیتی ندارد، بلکه با تصویب قوانین و صدور اعلامیه‌هایی در جهت تحکیم منافع زمینداری بزرگ حرکت می‌کند. به همین دلیل، خود تصمیم به برپایی مجموعه‌ای از جنبش‌های سیاسی و اجتماعی گرفتند. میرزا رحیم شیشه‌بر با صدور اعلامیه‌هایی به دهات مختلف از رعایا خواست که از پرداخت مال‌الاجاره به اربابان خودداری کرده و از تحویل پيله ابريشم خود در ازای بدهی به ارباب خودداری کنند. صدور این اعلامیه‌ها در دهات مختلف جرقه برخی آشوب‌های داخلی را به همراه داشت. در رشت، مردم مانع ورود کاروان حامل پيله ابريشم حاجی رستم بادکوبه‌ای به شهر شدند و اموال کاروان را غارت و آتش زدند. در «تولم»، مردم به چند تن از مباشران و پیشکاران ارباب که به جمع رعایا رفته بودند تا آنها را قانع کنند به پرداخت مال‌الاجاره و بهره مالکانه، حمله کردند و با چوب و چماق آنان را مورد ضرب و شتم قرار دادند. در

گرکانرود نیز رعایا خانه‌های ارفع السلطنه را غارت و آتش زدند. در انزلی، جمعیتی از رعایا به انجمن شهر رفتند و در آنجا تحصن کردند و خواستار آزادی میرزا رحیم شیشه‌بر شدند (آفاری، ۱۳۷۹: ۲۱۰).

آنچه سبب شد مردم گیلان، به ویژه دهقانان و روستاییان، بعد از مشروطه همچنان به مبارزات خود ادامه دهند و قیام‌های جدیدی را برپا نمایند، عدم تغییر اوضاع سیاسی منطقه بود. به تبع آن، هیچ تغییری در اوضاع اقتصادی و بهبود شرایط زندگی مردم و کاهش فشار اقتصادی به طبقات پایین‌دست جامعه ایجاد نشد. به عبارت دیگر، انقلاب مشروطه در کوتاه کردن دستان مستبد ارباب بر سر رعیت هیچ توفیقی نداشت. علت دیگری که موجب ادامه مبارزات مردم گیلان بعد از استقرار مشروطه شد، نفوذ برخی رجال در هیئت حاکمه و مجلس بود. این افراد که ماهیت استبدادی داشتند و به طور واقعی به اصول مشروطه پایبند نبودند، در صدد اجرای اصول آن نبودند و حتی رابطه خود را با دولت‌های مستبد بیگانه حفظ کرده بودند. با توجه به اینکه این افراد در لایه‌های مختلف حکومت و قدرت سیاسی و اقتصادی رخنه کرده بودند، سعی در تأمین منافع دولت‌های بیگانه داشتند. در گیلان، با توجه به مجاورت با دولت استبدادی روسیه تزاری، هیچ اقدامی از طرف دولت‌های بعد از مشروطه در جهت کوتاه کردن دست دولت‌های بیگانه، به ویژه در شمال ایران، صورت نگرفت. با ادامه سیطره دولت‌های بیگانه و اتباع آنان بر منافع اقتصادی حیاتی کشور، مردم تصمیم به خلع ید بیگانگان از کشور گرفتند. حرکت صیادان و قایق‌رانان انزلی در این راستا بود (آدمیت، ۱۳۶۸: ۹۰۱). از این رو در گیلان، بخشی از مبارزات مردمی در جهت کوتاه کردن دست اتباع دولت روسیه و پایان دادن به نفوذ آنان در امور کشور انجام شد.

قیام‌ها و اعتصابات کارگری در صنعت شیلات گیلان که تحت کنترل لیانازوف، تاجر ارمنی-روسی بود، آغاز شد. لیانازوف در قراردادی که در دوره ناصرالدین شاه با حکومت ایران امضا کرده بود، بهره‌برداری از کل صنعت شیلات را در جنوب دریای مازندران به دست آورده بود. او صادرات خاویار و ماهی را در انحصار خود داشت و رونق فعالیت‌های اقتصادی این کمپانی سالانه به حدود یک میلیون روبل می‌رسید. تنها در آستارا، چهارصد نفر در شرکت او مشغول به کار بودند. تشکیلات و تأسیسات مختلفی همچون کارگاه‌های ساخت و تعمیر کشتی و قایق ایجاد شده بود. تشکیلات و تأسیسات بندری این شرکت روسی از طریق یک شبکه وسیع تلفنی با یکدیگر در ارتباط بودند. بدین ترتیب، بنادر و سواحل شمال ایران، به ویژه انزلی، به صورت یک منطقه مستعمره‌ای در خدمت کمپانی لیانازوف قرار داشت. پایین بودن دستمزد کارگرانی که در صنایع و کارگاه‌هایی مانند دستکش‌دوزی، چکمه‌دوزی و همچنین کارگاه‌های کشتی‌سازی و آهن‌گری تحت نظر شرکت لیانازوف مشغول به کار بودند، موجب شد نزدیک به سه هزار نفر از کارگران در اعتراض به این وضعیت خواستار پایان دادن به قرارداد خود شوند. آن‌ها به اشغال تلگرافخانه شهر پرداختند. همچنین، ماهیگیران به دلیل پایین بودن دستمزد و عدم دسترسی به صیدهایی که حق آن‌ها بود و به جای اینکه به امرار معاش خانواده‌هایشان کمک کند، توسط حاکم انزلی مصادره می‌شد، دست به اعتصاب زدند (آدمیت، ۱۳۶۸: ۹۰۱). کارگران اعتصابی گمرک شهر را در محاصره خود قرار دادند و از میان خود مسئولانی برای بررسی حساب‌های دفاتر تعیین کردند تا میزان دقیق صادرات ماهی و همچنین زد و بندهای میان مسئولان ارمنی گمرک و کارکنان شرکت لیانازوف را مورد بررسی قرار دهند.

به گزارش روزنامه مجلس، بخش‌هایی از ساختمان تلگرافخانه آسیب دید، اما ماهیگیران اعتصابی از ادامه اعتصاب خود دست نکشیدند (روزنامه مجلس، ۱۲۸۵: ۴). آن‌ها با ارسال تلگرافی به تهران و همچنین مجلس شورای ملی، خواستار پایان دادن به این امتیاز انحصاری و واگذاری اداره و بهره‌برداری شیلات به صیادان محلی شدند. در رشت نیز، تحت عنوان همدردی با مردم انزلی، خرید کالا‌های روسی تحریم و ممنوع شد، به طوری که ورود کالا به گیلان برای تجار و بازرگانان روسی از لحاظ اقتصادی چندان صرفه‌ای نداشت. بدین ترتیب، در همان سال‌های نخست استقرار مشروطه و مجلس شورای ملی، جنبش روستاییان گیلان، که متشکل از حرکت انقلابی صیادان، قایق‌رانان و زارعین در مناطقی چون رشت، انزلی، تالش و لاهیجان بود، برای دستیابی به آزادی

و رهایی از ستم اربابان، ملاکین و حکمرانان مستبد داخلی و همچنین کوتاه کردن دست بیگانگان زیاده‌خواه آغاز و گسترش یافت. به‌گونه‌ای که هر منبع تاریخی مربوط به آن مقطع زمانی، با توجه به گستردگی و تأثیرات این جنبش‌ها، تحت عنوان انقلاب‌های کارگری و دهقانی گیلان هم‌زمان با مشروطه به تشریح آن پرداخته است. در این تشریح، به ساختار تشکیلاتی و مبارزاتی آنان، مانند «انجمن بلوکات» و «انجمن ابوالفضل» به‌ویژه در دو ناحیه رشت و تالش، که کانون‌های عمده جنبش دهقانی و زارعیان بودند، توجه شده است.

نتیجه‌گیری

گیلانیان مشارکتی فعال در پیروزی انقلاب مشروطیت داشتند. با این حال، پس از فرونشستن التهاب‌های انقلابی، به این نتیجه رسیدند که مجلس و دولت تنها در پی تثبیت اوضاع به نفع مالکان و اربابان هستند. رعایای گیلانی به‌منظور دستیابی به اهداف خود، شورش‌های گسترده‌ای علیه سلطه نظام ارباب-رعیتی و قوانین مجلس آغاز کردند. در این خیزش‌های دهقانی، چهره‌های انقلابی رادیکال گیلانی و انجمن‌های محلی، به‌ویژه انجمن عباسی و روزنامه‌های رادیکالی مانند خیرالکلام و نسیم شمال از آنان حمایت کردند. روستاییان در موارد متعددی اربابان را کتک زده و از روستاها بیرون راندند و برخی از مالکان برای حفظ جان خود از مناطق اربابی خود گریختند. با گسترش شورش‌ها و درخواست‌های روستاییان گیلان برای تغییر وضع موجود، مجلس هم‌زمان با دستور به پایان دادن به شورش‌ها، گام‌هایی کوچک در جهت تأمین خواسته‌های روستاییان برداشت. اما قدرت محافظه‌کاران در مجلس و دولت موجب شد تا مجلس و دولت مهر تأییدی بر نظام ارباب-رعیتی بزنند و ضمن سرکوب شورش‌ها، اجازه اعتراض‌های روستاییان در برابر مالکان را از آنان سلب کنند. با توجه به واکنش نمایندگان مجلس به شکایات رعایای گیلانی، به نظر می‌رسد برخی از وکلای مجلس تمایل درونی و احساسی به کاهش فشار بر زارعان داشتند. اما بر اساس ساختار حکومت مشروطه، حیطه اختیارات قانون اساسی و ترکیب اعضا و نمایندگان مجلس آن دوره، این نمایندگان توانایی بر هم زدن وضع موجود را نداشتند، زیرا حکومت مشروطه در آن زمان جریانی انقلابی و رادیکالی نبود و نمی‌توانست به‌یکباره تغییرات بنیادین در نظام زمینداری و اجتماعی ایران ایجاد کند. در نتیجه، انفعال مجلس و حکومت مشروطه نسبت به وضعیت روستاییان موجب ایجاد شکاف بین حاکمیت و مردم شد و روستاییانی که به مجلس دلخوش کرده بودند، از آنان ناامید و دلسرد شدند. رویکردهای دلسردکننده مجلس و دولت مشروطه در برابر روستاییان، بستر نارضایتی و ناامیدی در رعایای گیلانی را ادامه‌دار ساخت و با شروع جرقه‌های جدید در جنبش جنگل، برخی از زارعان به این جریان اجتماعی پیوستند. به‌طور کلی، نارضایتی عمیق اجتماعی روستاییان گیلان از نظام ارباب-رعیتی تا اصلاحات ارضی ادامه داشت و تبدیل به عامل اصلی بسیاری از اعتراضات روستاییان گیلانی در برابر حکومت شد.

چند نمونه شکوائیه‌های مردم از طبقات فرادست اجتماعی و اقتصادی گیلانِ اواخر عصر قاجار

۱. [عریضه مردم طوالش به مجلس شورای ملی و درخواست رسیدگی به وضع آن منطقه]

به مقام منبع دارالشورای کبرای ملی شیداله ارکانهم

اول مشروطه خواه و اول کسی که در مقابل اردوی مستبدین و مخالفین جان و مال به فنا دادند و اول ملتی که اطاعت اولیا امور برای خلع اسلحه نمودند ملت طولش بود. الساعه هم حاضر هستیم و داعیان دو نفر که به وکالت طولش به شهر رشت آمده و وکالت- نامه را ارائه انجمن ایالتی داده ایم از جانب عمومی استدعا داریم این فقرات را انجام و بذل توجه فرمایند. اول برقراری و استقلال حکومت آقای عمیدالسلطان که مشروطه خواه و سبب آسایش طولش شد و ثانی ولی خان اسالمی چند قطعه املاک و مزارع داعیان و رعایا را در ایام استبداد غضب نموده حکم صریح صادر فرمایند اخذ مال الاجاره او توقیف باشد تا خود را با داعیان و اهالی در محکمه عدلیه و شرعیه قطع نماید. ثالث فقره مالیات است چند سال است به خلاف معمولی گیلان در حق آنها حکم صادر فرمایند از قرار رسم گیلان جریبی پانزده هزار از اهالی مطالبه نمایند. رابع این داعیان در این چند ساله وکیل انجمن [] و خسارات فوق [] و زحمات عدیده [] مستمری برای داعیان [] رعایت نشده حکم صریح صادر فرمایند هشت جریبی که ملک داعیان است در ایام سلف هم مالیات بده نبوده ایم برای مستمری داعیان از جهت حق وکالت و موقوف باشد مرفه المال و مشغول خدمات و دعاگوی باشیم (عباس پناهی، ۱۳۸۹)

۲. [سند سوء رفتار منشی کنسولگری روسیه عیال مرحوم شکوه السلطنه و دستور رسیدگی مجلس به آن]

حکومت جلیله گیلان عیال مرحوم شکوه السلطنه در عرض حالی به مقام منیع مجلس مقدس شورای ملی شیداله ارکانه تقدیم داشته اظهار می دارد که ملکی دارد در گیلان موسوم به گوراب زرمخ و سالهاست از طرف محترم السلطان منشی کنسولگری انواع سختی و بی اعتدالی در حدود دو سامان ملک مزبور می شود لزوماً زحمت می دهد در این موضوع به اطلاع عدلیه و کارگذاری رسیدگی و دقت نظر فرموده به طوری که مقتضی است در صورت صحت قرار رفع تظلمات معزی الیها را داده نتیجه را اعلام فرمائید وزارت داخله سواد مطابق اصل است (همان)

۳. [شکایت متعلقه سردار امجد طالشی از سردار مقتدر به مجلس جهت دست اندازی او بر املاکش]

شماره ۳۸۶، ۳۰۱/۷/۲۶

مقام محترم ریاست مجلس مقدس دارالشورای ملی شید اله ارکانه ترتیبی که سابقاً ولا حقاً به جهت خانواده های سردار امجد طالشی پیش از این خاطر مبارک مسبوق و نیز در هرج و مرج اخیر گیلان کمینه مجدداً غارت زده بالشویکها با حال رقت انگیزی مهاجرت به طهران نموده سال گذشته که همه مهاجرین و اهالی گیلان مالک املاک خود شدند اکثر طولشی و فامیل سردار امجد، کمینه از اقدامات ظالمانه سردار مقتدر طالشی شیء محض هستیم هر وقت مستأجر این بندگان برای جمع آوری حاصل (به کرکانرود) آدم فرستاده ام سردار مقتدر بیرون کرده حاصل را برای خود جمع آوری نموده با خدمات چندین ساله و خسارات جانی و مالی که فامیل کمینه برای این آب و خاک امروز با داشتن این همه املاک آقای سردار امجد و املاک شخصی در (کرکانرود) و قریب ده هزار تومان طلب از اهالی (کرکانرود) برای معاش یومیه معطل و از فشار طلبکار در اضطراب است این زمان که آن حضرت عدالت و آسایش ملت ایران را عهده دار می باشند بر ذمت و هیئت آن بزرگوار فرض است که چاره و مرحمتی در حق خانواده سردار امجد و کمینه بفرمائید که حاصل املاک سال گذشته و امسال فامیل سردار امجد و حاصل شخص و طلب های حساب کمینه وصول شود حاصل شخصی و طلب های کمینه هر چه وصول شود به جناب حاج احتشام نظام معاون بلدیة رشت تحویل نمائید و متجاوز از چهل و چهار خروار برنج از آقای ده ده نام کرکانرودی طلب کمینه و

حکم محکومیت مشارالیه در عدلیه رشت موجود است آن را باید به حساب حاج معین الممالک رشتی تحویل نمایند هرگاه امسال هم وصول نخواهد شد برحضرت اشرف و هئیت آن مجلس مقدس شورای ملی فرض است تا امنیت طولش از ممر و شکلیکه ممکن است تهیه امر معاش به جهت کمینه بفرمایند یا دولت ابد مدت در همراه یک مبلغ به عنوان مستمری یا قرض مرحمت کنند یا شغلی که ماهی یک صد تومان موجب بدهند لطف شود که عاجلاً رفع عسرت فوق الطاقه شود و هم خدمتی به دولت و ملت شده باشد در هر حالی توجهی به این بندگان بفرمایید. (متعلقه سردار امجد طالشی) (همان)

۳. [عریضه مردم طولش به مجلس شورای ملی درخصوص ظلم خوانین و اشرار شاهسون و حکومت محلی آن]

راپورت طولش عمومی اسالم و گرگان [رود] در خصوص از روی صدق و

طولش به جهت ظلم خوانین داخله و از اشرار شاهسون و به جهت امر مشروحه بالمره از پا در آمده مهمل گشته بود. از ورود آقای عمیدالسلطان ولایت امن فی الجمله به حالی آمده بود. ولیخان اسالمی با عمیدالسلطنه خویش می باشد دو سه نفر از بنی اعمام خود در حالت امنیت به شهر رشت فرستاده یک عمیدالسلطنه خود چهار نفر مهر جعلی به قدر پنجاه عدد عرایض متعدد به اولیای امور جعلاً نوشته قلوب اولیای امور را از جانب عمیدالسلطان اغفال داشته، حکم به انفصال شد.

برای طولش قدری اسباب خیال و پریشانی گردید که مبدا حکام طولش باز متصدی امور شده بیچاره رعایا را و مخلوقی به تعب اند. دچار ظلم و در دست خوانین گرفتار شوند بعد از اینکه جناب ناصر مأمور طولش گردید و خودش مرد حساسی و مشروطه خواه و امین و موثق است مخلوق امن و راحت مشغول و خدمت دیوان می باشند. ولی خان در اسالم و بنی اعمام عمیدالسلطنه با دو سه خوانین که از شهر آمده مشغول تحریک مخلوق و عریضه نویسی به ادارات به مخلوق و کاغذی می نویسند ایران انقلاب صاحب ندارد. مالیات حکومت خارج کنید بلکه به این وسیله به حالت سابق ظالمیه خود برقرار شده باز مخلوق را نخورند. [] خداوند قسمت نکنیم. خوانین اسالم و ولیخان ظالم بی رحم همگی املاک و مزارع و حقوقات خود را در تصرف دارند. ولیخان مزارع و مراتع و درخت شمشاد [..] قانوناً شرعاً به تصرف فهرست مطالبات دعاگویی حقیر الحاج عبدالواحد قاضی اسالم از روی صدق و صفا و بی غرضی به حضور امنا و آقایان مجلس محترمه شورای ملی دام به ارکانهم و به حضور امنا و آقایان مجلس محترمه شورای ملی دام به ارکانهم و به حضور حضرت وزیر جلیله داخله دام اقباله. ولیخان اسالمی یک نفر داماد و بنی اعمام دعاگوی حقیر را به قتل رسانیده و اموال خانه او را داغان و غارت کرده، عموم اهل ولایت از حاجی و علما و اعیان خارجه و داخله از این مسئله اطلاع دارند، استدعا داریم مرحمت فرموده جناب ناصر حکومت که حاکم امین و حساسی است اظهار فرمایند و اموال را تحویل گرفته به وارث استرداد نمایند بعد از تحقیق و رسیدگی (همان).

۴. [عریضه شکوائیه مردم طولش و انزلی و رشت به وزارت داخله از عمیدالسلطان و خانواده او] ۱۹ ذی القعدة

به وزارت داخله موکداً

حضور مبارک اولیا و امنای دارالشورای مقدس ملی دام بقائهم، چون زبان و قلم بحمدالله تعالی در دوره عدالت مشروطیت تا یک اندازه در رساندن و گفتن عرایض حقه آزادیت عاجزانه جسارت می ورزد قریب دو ماه است از تعدیات آقای عمیدالسلطان حاکم طولش که خیانت او را خوانش به دولت و ملت پوشیده نیست از خانواده خود او آن از طولش و انزلی و رشت متظلم هستیم و انواع و اقسام تعدیات و ظلم های فاحش شان را تلگرافاً و کتباً به عرض رسانده ایم حکمی که نفرمودند سهل است جوابی هم محض

اسکات قول خویش عدالت صادر نشده جعلی به اسم ما طوالش بیچاره عریضه جات و تلگرافات درست کرده به تهران مخابره نموده است باز هم در طوالش برای رضای خدا ظلم‌های عمیدالسلطان را در طوالش بفرمایید که طوالش از دست رفت. منتظر مرحمت عرض جاریست یک هفته قبل در طالش اسالم گماشته عمیدالسلطان بدنفس برای گرفتن جریمه بدون تحقیق و دو نفر را گرفته گوش‌هاشان را به درخت یک روز و یک شب میخ کوبیده و یک نفر را هم داغ نموده گرفته‌اند محشری برپا نموده‌اند مردم طالش عدالت را به کلی از دست دادند و بی چیز و ندار گشته‌اند و مجبوراً شکوائیه را در تهران در وزارت جلیله داخله ادامه دادیم. تظلمانه اظهار نمودیم که چیزی جدید درخصوص ورثه مرحوم آقای شیخ علی اخوی مان مقرر فرمایند به اجابت نرسید و چاکران هم چهارصد تومان حقوق گذشته بودیم اظهار نمودیم چیزی خرجی راه به ما بدهند یک قرن ندارند ولی درخصوص این دو برادر ورقه سفارش نوشته شد از وزارت جلیله جنگ و وزارت جلیله داخله به حکومت رشت که بردیم آنجا در دستمان بدهند مع ذلک در تهران یک مبلغی قرض دادیم و خرج راه هم یک قران نداریم. استدعای عاجزانه از همه آقایان و امانا عظام داریم هریک به دست خودتان یک کارسازی بفرمائید که چاکران بتوانیم حرکت کنیم برویم مستور است و یک دست خط مبارک هیأت امنای دارالشورای کبری از جهت این چاکران سفارشات بر سر حکومت رشت مرقوم فرمائید. همراهان داشته باشیم که همیشه در توجهات مان مستحضر باشند، الامر لا مطاع مطاع مطاع (همان)

۵. [عریضه شکوائیه رعایای روستاهای موازی رشت از بی‌عدالتی‌های حاکمان محلی]

مقام منیع محترم امنای دارالشورای دامت برکاتهم به عرض می‌رساند: حکام سابق برای حکومت رشت، پنجاه هزار قران، شصت هزار قران پیش‌کشی به اولیای دولت در طهران می‌دادند، به گیلان می‌آورد زمین حکام جز تقسیم می‌کردند از جمله قران سیم را هم یک نفر نایب‌الحکومه می‌دادند پانصد قران می‌گرفتند حالا در تمام ایران تقدیمی موقوف شده، حکومت از دولت شرعی می‌گیرد باز حاکم گیلان قراء ابوالحسن خان همایون داده تقدیمی گرفته است و رفتار ظلم حسن خان قرار داده اولاً مالیات‌های دوم برداشته‌ایم امورات حقوقی هم راجع به عدلیه جلیله نزدیک شد در تخت حکومت شهرت گناه ما چه چیز است که ما را باید ایالت گیلان به حسن خان بفروشد ما در فشار ظلم‌های حسن خان در امان باشیم مستدعی است امر مقرر دارید بعدها ما را عموم خورده مالکین محسوب قریه در تحت حکومت کل و عدلیه جلیله باشیم حاکم جز را پردازیم یوم پنجشنبه ۱۲ برادر صادق مساح که یکی از قراء بسمه محسوب می‌شود حسن خان او را به نزد خود برده اظهار که صمد نام از شما شش برنج و سیصد و از ملک مطالبه دارد در جواب عرض بکنند در شهر عدلیه و صلح دائر ثبت امورات حقوقی راجع بوده است و من که از آقا صمد چهارصد قران طلبکارم به محض بردن اسم عدلیه قریب یک [...] خود حسن خان دو نفر آدم پدرش میرزا صادق را کتک زدند علاوه از صد قران جنایت دارد و اینکه میرزا صادق در بستر عدالت و نزل دارد نتواند اسم عدلیه ببرد پس حال آن فقرا و ضعیف معلوم است هیچ‌وقت قدرت بردن قانون و اسم عدلیه را نداریم تصدق فرموده امر دستور دارید تکلیف این حاکم جابر را با ما فقرا معلوم بنماید به وزارت عدلیه مرقوم شود تکلیف زدن آقا میرزا صادق را معلوم نماید (همان)

۶. [عریضه راضیه عیال مرحوم حاج سیدحبیب و فرزندانش به مجلس بابت دست‌درازی حاج امام جمعه رانکوهی و حاج رستم بر املاکشان]

بسم الله الرحمن الرحيم

مقام منیع امنای دارالشورای ملی دامه ظلهم معروض می‌دارد.

عرض کمینه‌ها راضیه عیال و مادر مرحومان حاج حبیب میر (عبدالوهاب) و صبیای مرحوم حاج مسطور سیده سوده و سیده خانم و سیده باجی و سیده مریم از وقتی که جوان ما مقتول شده حاج امام جمعه و حاج رستم دست چپاول بر سر اموال ما ورثه کبار و همینطور صغار کرده‌اند، و تمام هستی و ثروت و اموال کمینه‌ها را بباد فنا داده‌اند و چه اندازه دارایی‌ها زارعین بی‌قوت و چه مقدار املاک بی‌کشت مانده قریب یکسال و نیم است املاک کبار و صغار در توقیف و ضبط دولت نماینده کارگذاری فقط آلتیه محض و همه تصرفات را حاج‌رستم و کسانشان می‌نمایند و از تعدیات و خسارات وارد بر خودمان از دست مشارالیه‌ها خارج نمودن املاک از ضبط و توقیف داشته ماضیه - الی سنه آن قدر شرح و حال برای تمام اولیا امور و محترمین مصادر اموال دولتی داده‌ام که شرفاً عرض کردیم بر فردی از افراد و نفوس و بندگان خدا چه رسد هیئت وزراء و رؤسا و رجال، تجار و علما و مجتهدین مخفی نیست که شمس فی رایقه النهار ظاهر و هویداست چرا نباید با احوال مملکت و حال خودمان گریه نکنیم و خاک بر سر بریزیم آقای مشاورالملک معاون و وزراء امور خارج هفت هزار و پانصد تومان از امام جمعه می‌گیرد علاوه بر از حمایت و وکالت نماید قیمومیت شوند مال صغار را به مردم ببخشند و مال کبار را در جو و هوا ببلعند و این‌طور مأمور افراد پیدا می‌شوند متصدی امورات مملکتی، و همه مسلمان را بدنام و گمنام نمایند. الحمدلله روزنامه خواندیم و از معرفی او مشعوف و شادمان شدیم. خداوند عمر و عزت دولت مردان و ملت را زیاد کند چرا به شکایت‌های کمینه‌ها نمی‌رسید؟ چرا گوش به حرفهای حقه ما نمی‌دهید؟ آخر ذریه رسول و اولاد فاطمه (س) خدا به این قصد راضی است، رسولش خوشبخت است ما وارث باشیم، صاحب مال و عزت و شرف باشیم بدون جهت و سبب املاک ما توقیف و ضبط باشد، از گرسنگی بمیریم. اگر گفتگوی قیمومیت است بماند تا طرفین اولیا ما و امام جمعه ترافع (طرح شکایت) و تنازع (شکایت) دلایل نماید هر یک بر طبق مدعای خود حکم آورند تا محکوم شدند و از آن قرار رفتار و عمل شود مال وارث کبار چرا باید توقیف باشد. استدعای عاجزانه آنکه از آه فقر و ضعفاً بترسید هیئت انجمن محترمه را به تمام انبیا و اولیا قسم میدهم. به عرایضات حق ماها برسید و بنویسید و مقرر بدارید برای وزارت امور خارجه دامت ظلها املاک کوچکترین‌ها را از ضبط و توقیف خارج فرمایند و به دست آنها بدهند. خداوند بر عمر و عزت و شرف دولت اله و هیئت مقدسه بیفزاید، به حق محمد و آل اطهار، کمینه راضیه عیال مرحوم حاج سیدحبیب و مادر مرحوم همسر عبدالوهاب کمینه‌ها وصایای مرحوم حاج حبیب سیده بود سیده خانم، سیده باجی، سیده مریم، سیده کبری، عیال مرحوم میر عبدالوهاب (همان)

منابع

- آدمیت، فریدون (۱۳۶۸)، فکرموکراسی خواهی در نهضت مشروطه ایران، تهران: انتشارات فرزانه روز.
- آفاری، ژانت (۱۳۷۹)، انقلاب مشروطه ایران، ترجمه رضا رضایی، تهران: نشر بیستون.
- افشاریان، نادر (۱۳۹۶)، نگاهی به گیلان در دوره قاجار، رشت: فرهنگ ایلیا.
- پناهی، عباس، (۱۳۹۸) اسناد و عریضه‌های دوره‌های دوم تا پنجم مردم گیلان به مجلس شورای ملی، تهران: انتشارات مجلس شورای اسلامی.
- تقی زاده، حسن، (۱۳۴۹)، از پرویز تا چنگیز، تهران: نشر فروغی
- رابینو، ه. ل (۱۳۶۸)، مشروطه گیلان، به کوشش محمد روشن، رشت: انتشارات طاعتی.
- عظیمی، ناصر (۱۳۸۱)، تاریخ تحولات اجتماعی و اقتصادی گیلان، رشت: نشر گیلکان.
- فخرایی، ابراهیم (۱۳۷۱)، گیلان در جنبش مشروطیت، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

فومنی، عبدالفتاح (۱۳۴۹)، تاریخ گیلان، به تصحیح منوچهر ستوده، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
فومنی، عبدالفتاح (۱۳۵۳)، تاریخ گیلان به همراه حوادث مشروطیت به تصحیح احمد تدین، تهران: انتشارات فروغی.
لاهیجی، علی بن شمس الدین بن حاجی حسین (۱۳۵۲)، تاریخ خانی (حوادث چهل ساله گیلان ۸۸۰ تا ۹۲۰ هـ. ق) به تصحیح منوچهر ستوده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
مرعشی، میر تیمور (۱۳۶۴)، تاریخ خاندان مرعشیان به کوشش منوچهر ستوده، تهران: انتشارات اطلاعات.

مقالات

مهرانی، حمید (۱۳۷۴)، اصلاحات ارضی در گیلان، کتاب گیلان به اهتمام ابراهیم اصلاح عربانی، (جلد دوم)، تهران، گروه پژوهشگران ایران.

روزنامه‌ها

حبل المتین (۱۲۸۶)، شماره ۱۷۷.
روزنامه مجلس (۱۲۸۵)، شماره ۴.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی